

ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

КІНДЗЕРСЬКИЙ Ю., к. е. н., ст. наук. співробітник Інституту економіки і прогнозування НАН України

Черговим потрясінням для вітчизняної економіки стало розгортання у 2008–2009 рр. масштабної світової кризи. Поміж усіх країн світу Україна зазнала найбільших втрат через скорочення виробництва, розбалансування внутрішньої фінансової та бюджетної системи, поглиблення зубожіння значної маси населення. Причини такої вразливості слід пов'язувати не лише з відсталістю вітчизняного виробництва, а й із наростанням суперечностей у функціонуванні інституту власності в країні, або інституту, що врегульовує права власності¹, оскільки відомо, що саме з цього починаються будь-які економічні трансформації та потрясіння.

Розвиненість інституту власності безпосередньо визначає ефективність господарської системи країни, спроможність останньої розвиватися у бажаному напрямі, уникаючи загрози своєї саморуйнації

¹ Під правами власності традиційно розуміють санкціоновані поведінкові стосунки між людьми, що виникають через існування рідкісних благ і стосуються їх використання. Наявність або відсутність прав власності у суб'єктів, рівень їх специфікації (чи навпаки розмитості), виключності та захищеності створюють відповідну систему мотивів, стимулів та обмежень щодо започаткування, ведення чи припинення суб'єктами тієї чи іншої господарської діяльності. Вони унормовують домагання суб'єктів, з одного боку, на обмежені ресурси, а з іншого – на доходи від використання цих ресурсів у процесі здійснення господарської діяльності [1; 2, с. 17–21; 3, с. 11–12].

внаслідок внутрішніх конфліктів на ґрунті неупорядкованості, незахищеності та розмитості прав власності. У функціонуванні ж інституту власності держава відіграє ключову роль. Вона встановлює формальні норми взаємодії господарюючих суб'єктів стосовно прав власності у горизонтальній ("суб'єкт–суб'єкт")² та у вертикальній площині ("держава–суб'єкт", "суб'єкт–працівник")³ щодо ведення господарської діяльності та подальшого розподілу отриманих від неї доходів. Будь-які реформи мають своїм наслідком зміни у системі прав власності, причому необов'язково позитивні для суспільства.

Вивчення проблеми прав власності активно розвивається в рамках інституціонального напрямку економічної науки. Їй присвячено чимало робіт зарубіжних та вітчизняних науковців, зокрема Д. Норта [4], Дж. Ходжсона [5], О. Шаститко [6], В. Полтеровича [7], Р. Нурсєва [8], А. Гриценка [9], В. Дементєва [10]. Проте, попри чималу кількість фундаментальних праць, поле діяльності для подальших досліджень не зменшується. Багато питань вимагають подальшого вивчення. Серед них заслуговує на увагу з'ясування взаємозалежності між існуючою системою прав власності й рівнем виробничо-економічного базису в країні, обмежень і стимулів для розвитку, створюваних ними при "накладанні" один на одного, протиріч у системі власності і їх впливу на процеси, що відбуваються у промисловості.

Реформа інституту власності в Україні стала основним напрямом господарських реформ у пострадянській період. Трансформації були піддані всі системи, які так чи інакше врегульовували відносини з приводу ведення господарської діяльності як у частині доступу суб'єктів до ресурсів, так і у частині розподілу отриманих доходів. Ресурсна складова змін стосувалась, у першу чергу, відмови держави від монопольного права на організацію та ведення господарської діяльності в країні та ухвалення законодавства, яке регламентує підприємницьку діяльність громадян як щодо започаткування та ведення бізнесу, так і щодо дозвільної, регуляторної та контролюючої діяльності держави по відношенню до підприємців. Зміни у дохідній складовій регулювання відносин власності торкнулися насамперед ухвалення нового податкового та бюджетного законодавства, яке встановлювало нормативи відчуження та перерозподілу державою доходів від господарської діяльності одних суб'єктів на користь інших. Хоча всі ці реформи безпосередньо встановили нову інституційну конструкцію, що урегулює права власності в українському суспільстві, проте офіційно вони не декларувалися як реформи, пов'язані зі зміною

² Прикладом може слугувати Господарський та Цивільний кодекси України, які унормовують стосунки між суб'єктами господарювання.

³ Як приклад можна навести податкове та бюджетне законодавство, кодекс законів про працю, законодавство про оплату праці, пенсійне законодавство.

системи цих прав. Реформа інституту власності на офіційному рівні розглядалася занадто спрощено: її основною ідеологічною установкою і завданням була лише номінальна зміна власника з державного на приватного.

Вважалося, що швидка заміна державної власності на приватну шляхом масової приватизації одразу вирішить усі проблеми суспільства й унеможливить їх виникнення у майбутньому. Приймалося, що у здійсненні цієї трансформації ні її способи та механізми, ні зовнішні економічні обставини, ні поточний стан і техніко-технологічний рівень виробництва, ні система управління економікою, ні сформований менталітет суспільства не мають ніякого значення, головне кінцевий результат – позбутися державної та утвердити приватну власність. На жаль, неузгодженість та розбалансованість реформування різних складових системи прав власності з позицій підпорядкування єдиній кінцевій меті господарських перетворень, абстрагування від техніко-виробничих параметрів національної економіки, а також спрощений, поверхневий підхід до вибору цілей, механізмів і строків проведення приватизації мали руйнівні наслідки для вітчизняного виробництва.

За своїм формальним змістом і викривленою (хаотичною) формою реалізації вітчизняна приватизація не мала нічого спільного з формуванням у суспільстві ідеалів приватного способу виробництва, а навпаки лише посилила недовіру та зневагу до нього з боку основної маси населення. Це зумовило низку негативних наслідків для закріплення нової моделі відносин власності у суспільстві щодо її відповідності сучасному стану економічного базису країни та закладення фундаменту для подальшого прогресивного реструктурування і модернізації її виробничого апарату. При цьому в розвитку вітчизняного інституту власності сформувалися серйозні відхилення від загальносвітових тенденцій⁴. Відбулося закріплення "кланової" моделі організації бізнесу в Україні та її накладення на всю економіку внаслідок того, що участь у процесах роздержавлення та приватизації була штучно обмежена лише вузьким колом осіб, наближених до влади. Розподіл власності для владної ієрархії відбувався за "феодальним" принципом – кожному за рангом чи посадою [12, с. 42–43]. Це перетворило приватизацію, за висновком О. Бессонової, у гігантську "роздачу" колишніх радянських активів [13]. Саме з цієї причини приватизація не дозволила відокремити владу від бізнесу, а навпаки лише закріпила їхній зв'язок.

Особливості розвитку відносин власності в країні зумовили виникнення серйозних деформацій у функціонуванні відповідного інституту насамперед щодо досягнення бажаних змін у структурно-техно-

⁴ Більш детально про тенденції розвитку інституту власності у світі див. [11, с. 117–124].

логічних параметрах виробництва. Ці деформації виявилися зокрема у несвідомому, однак цілеспрямованому культивуванні й закріпленні владою таких тісно пов'язаних між собою феноменів як "неефективний власник", легальна, проте нелегітимна власність, підтримування режиму "розмитих" прав власності⁵, інституціоналізація та підтримування самовідтворення режиму тіньової власності (тіньової економіки).

Потрібно відзначити, що власник може бути неефективним із позицій суспільства, лише якщо його інтереси суттєво відрізняються від інтересів останнього, а його діяльність щодо розпорядження власністю не сприяє, а навпаки шкодить їх задоволенню. Зі своїх позицій власник завжди ефективно розпоряджається власністю, керуючись винятково своїми мотивами та інтересами та виходячи з існуючих екзогенних економічних та інституційних умов господарювання в країні. Саме вплив держави на формування цих умов дозволяє зближувати інтереси власника та суспільства по відношенню до власності та говорити про ефективне розпорядження нею з позицій останнього. Отже, проблема існування в країні ефективного/неефективного власника є не стільки проблемою самого власника, скільки проблемою держави.

На жаль, в Україні роль держави у такому контексті взагалі не розглядається, незважаючи на те, що більшість факторів формування умов господарювання безпосередньо пов'язані із державною політикою як щодо ресурсної, так і щодо доходної складової відносин власності між державою та бізнесом. Серед таких найнесприятливіших факторів виокремлюють нестабільність урядової політики, високий рівень корупції, складність податкового регулювання та обтяжливість податків, низький рівень захисту власності та контрактів тощо⁶. За цими позиція Україна стабільно "пасе задніх" у світових рейтингах.

Феномен неефективного власника в Україні наочно проявився у поширенні процесів віртуального перерозподілу власності у 90-ті рр. минулого століття, коли суб'єкти отримували доходи не від виробничої діяльності та інвестицій у модернізацію та розширення виробництва, а від перепродажу ("проїдання") своєї власності [11, с. 129–130]. Режим функціонування власності, що сформувався в Україні, лише підштовхував власника до "проїдання" своєї власності. Серед

⁵ Режим розмитої власності варто розглядати у широкому контексті як невизначеність і розмитість прав суб'єктів, непрозорість в ухваленні державних рішень, "ручне" керування державними ресурсами, у т.ч. бюджетом, недостатню економічну обґрунтованість претензій, з одного боку, держави на частину доходів суб'єктів, сплачуваних у вигляді податків, з іншого – суб'єктів на отримання державних ресурсів тощо.

⁶ Детальний рейтинг найбільш проблемних факторів ведення бізнесу в розрізі країн постійно представлений у щорічних звітах Світового економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність (*The Global Competitiveness Report*) і звітах Світового банку про ведення бізнесу (*Doing Business*).

відомих "ідеальних" типів⁷ він має більшість рис режиму вільного доступу, коли формально (де-юре) власник є, проте його права власності занадто розмитті та невизначені, що дозволяє зазіхати на власність іншим суб'єктам. За таких умов вкладання коштів у розвиток активів втрачає сенс, оскільки виникає значна невизначеність щодо претендентів на майбутні доходи від інвестицій.

Формування в Україні режиму виключного доступу до ресурсу (виключних прав власності), який би зупинив "проїдання" власності, занадто проблематично. Оскільки, навіть за умови юридично закріпленої повної специфікації прав власності, на думку експертів, власники залишатимуться занадто обмеженими у розпорядженні своїми активами [15, с. 5–6]. Це пов'язано з тим, що обмеження мають політичну та адміністративну природу, отже, не можуть бути урегульовані юридичним нормами, особливо у тих випадках, коли повноваження суб'єктів щодо розпорядження власністю стають перешкодою для реалізації політичних інтересів влади.

Феномен "неефективного власника" в Україні тісно переплетений із феноменом правового визнання власності при її одночасному соціокультурному неприйнятті більшістю населення, тобто існуванні легальної, проте нелегітимної власності. Насамперед це стосується великої власності, оскільки саме вона є найбільшим матеріалізованим спадком від радянської системи, з функціонуванням якої більшість громадян пов'язували свій колишній добробут, й саме з нею у свідомості останніх асоціюються сучасні процеси трансформації відносин власності в країні. Більшість громадян у принципі не заперечували проти приватизації великих підприємств, проте несправедливість останньої зумовила сприйняття ними цієї власності як нелегітимної із поширенням настроїв щодо її повернення державі⁸.

⁷ У неінституціоналізмі виокремлюють чотири "ідеальних" типи чи режими функціонування власності відповідно до критерію виключності доступу суб'єкта до ресурсу або виключності прав власності суб'єкта: загальна (всі суб'єкти мають права власності на ресурс – режим вільного доступу), приватна індивідуальна, приватна колективна та державна власність. Ці режими виступають як альтернативи можливого рівня специфікації та розмивання прав власності окремого суб'єкта. Вони різняться між собою за своєю ефективністю та доступністю в цьому інституціональному середовищі щодо можливих вигод і витрат, що мають нести суб'єкти зі здійснення специфікації та забезпечення захисту прав власності при визначенні напрямів і способів своїх дій для досягнення своїх цілей у найменш витратний спосіб. Режим власності, в якому функціонує актив, залежить від рівня розвитку технологій специфікації, захисту та передачі прав власності [14, с. 119–121].

⁸ За даними Інституту соціології НАН України у 2006 р. 67.5 % опитаних громадян негативно ставились до передачі у приватну власність великих підприємств, 58.2 % вбачали доцільним повернути великі приватизовані підприємства державі при тому, що лише 39.1 % населення в цілому негативно ставились до існування в Україні великих приватних підприємств [16, с. 125]. У Російській Федерації фактор "нечесності" приватизації у визнанні власності як нелегітимної поставили на перше місце від 70 до 90 % громадян, залежно від їх приналежності до тієї чи іншої групи, виділеної за критерієм соціального статусу, професійної діяльності, доходів, віку, ідеологічних і політичних відмінностей [17, с. 13–22].

Нелегітимність власності в Україні є одним із чинників консервації структурно-технологічної відсталості виробництва. Навіть винайдення достатніх для модернізації ресурсів без вирішення проблеми легітимізації не дозволить подолати відсталість. Такий висновок випливає з того, що нелегітимність власності завжди є першопричиною розмитості та нестабільності прав на неї, отже, джерелом спотвореної мотивації економічних агентів і неефективного розміщення ними ресурсів [17, с. 7–8].

Як це не парадоксально, але в Україні з її інституційною розбалансованістю, низькою виробничою продуктивністю, технологічною відсталістю, зовнішньою відкритістю, ресурсною дефіцитністю, існування розмитих прав більшою чи меншою мірою вигідно як самій державі, так і бізнесу та суспільству. Для перших двох спрощується доступ до дефіцитних ресурсів, у тому числі державних. Усім трьом розмитість дозволяє збільшити і заощадити доходи.

Подібний висновок на перший погляд є абсолютно безпідставним, тому він потребує додаткових роз'яснень. Зокрема, розмитий режим дозволяє державній владі уникати відповідальності перед суспільством за взяті на себе зобов'язання через відсутність правового механізму їх трансформації у практичні дії. Українська влада давно підмінила офіційно задекларовані цілі розвитку країни на незадекларовані приватні цілі осіб, що представляють владу або наближених до влади. Розмиті права зумовили вибудовування стосунків у площині "держава–бізнес" на принципах партикуляризму (правила окремі для кожного), а не універсализму (правила однакові для всіх). Влада без обмежень користується можливістю ухвалювати наперед персоналізовані господарські рішення, орієнтуючись на певного конкретного суб'єкта, як щодо створення йому спеціальних преференцій, так і щодо можливого утиску.

Слідування недеklarованим цілям у поєднанні з партикулярними підходами в управлінні дозволяє експертам говорити про наявність тіньової політики влади – політичної діяльності, спрямованої на формування економічної нерівності як інструмента реалізації інтересів окремих економічних агентів, що суперечать офіційно задекларованим цілям розвитку суспільства в цілому [18, с. 6]. Режим розмитих прав власності є фундаментом тіньової політики в Україні, тому самій владі немає сенсу обмежувати свою діяльність формальними нормами, що встановлюють її відповідальність, прозорість і критерії формування рішень тощо.

Тіньова політика на тлі приватизації державного майна, постійного переділу сфер економічного і політичного впливу між потужними бізнес-групами і слабкості держави як інституту зумовили виникнення в нашій країні такого соціально-деструктивного феномену як приватизація держави бізнесом. Наслідком такої приватизації стала відмова від створення суспільних благ через кодифіковані та специфіковані прави-

ла економічного розвитку та поява якісно нових, ніким не обмежуваних можливостей використовувати державну владу як інструмент для переділу та домінування на ринку, закріплення сфер впливу, усунення конкурентів не економічними, а адміністративними методами, контролю над усіма матеріальними та грошовими ресурсними потоками країни з їх спрямуванням на обслуговування приватних інтересів окремих осіб без нормативного узаконеного права на такі дії.

У стосунках влади і бізнесу в Україні, що розвинулись внаслідок підтримування режиму розмитої власності, приватизація держави не єдина модель взаємодії останніх. Вона має місце лише для великого капіталу, що володіє достатніми фінансовими ресурсами як для "утримання" потужних політичних партій для проникнення у владу, так і для "купівлі" необхідних законів чи високих посад⁹. Із малим і середнім бізнесом, а також частково із великим бізнесом, який не отримав представлення у владі, влада вибудовує свої стосунки на основі моделі патронажу ("кришування" свого бізнесу), придушення (використання неекономічних адміністративних засобів усунення конкурентів "провладного" бізнесу), пошуку бюрократичної ренти (отримання владою неофіційної плати від бізнесу у вигляді "відкатів", "відкупних" за потрібні для нього господарські рішення чи можливість перебувати у "тіні"), партнерства (компромісу між владою та бізнесом)¹⁰. Якщо перші чотири моделі є неформальними, але надзвичайно поширеними в Україні, то остання, хоча й офіційно проголошується, однак у практичній площині залишається на рівні декларації.

Названі моделі не є автономними одна від одної. Вони ієрархічно взаємопов'язані. Верхівкою ієрархії виступає модель приватизації влади. Завдяки їй великий "провладний" бізнес використовує інші моделі як механізм альтернативного, позаекономічного за своїм походженням, отримання ресурсів і надходів¹¹ в умовах дефіцитної та низькопродуктивної економіки. Це пояснює відсутність будь яких прогресивних зрушень в економіці. Приватизація держави окремими потужними бізнес-групами дозволяє отримувати їм додаткові доходи не від інвестування у виробництво та впровадження нових технологій, а від "захоплення" бізнесу інших. Підтвердженням є факт значного поширення рейдерства в Україні, причому основними рейдерами виступають великі компанії, що діють під "дахом" влади¹².

⁹ Це явище класифікується як політична корупція. Більш детально цю проблему висвітлено у тематичному випуску журналу "Національна безпека і оборона", № 7 (111) за 2009 р.

¹⁰ Класифікацію моделей взаємодії влади та бізнесу див. [18, с. 9].

¹¹ Наддоходи у цьому випадку утворюються мінімум із п'яти джерел: використання бюджетних ресурсів на власний розсуд і в непрозорий спосіб, отриманих пілг, звільнення свого бізнесу від зайвих адміністративних бар'єрів, бюрократична рента, зменшення конкурентного тиску шляхом адміністративного "придушення" своїх конкурентів.

¹² Детальну характеристику рейдерства в Україні див. [19].

Слабкість інституту держави в Україні та її взаємодія з бізнесом на основі приватизаційної моделі¹³ унеможливує створення в країні ефективного з позицій суспільства власника. Великий бізнес у "владній оболонці" коштом і адміністративними засобами держави задовольняє винятково свої інтереси, які далекі від інтересів і потреб суспільства, вирішуючи проблеми останнього лише тією мірою і з такими витратами, що мінімально необхідні для забезпечення середовища своєї діяльності від суспільного хаосу і розгортання внутрішніх соціальних конфліктів, загрозливих для стабільного функціонування бізнесу. Розмиті права власності, закладені у розпливчастих законодавчих нормах, або взагалі через відсутність останніх, дозволяють українській владі на свій розсуд, керуючись не чіткими критеріями економічної ефективності, а туманними критеріями політичної доцільності, підходити до формування та розпорядження державними фінансами й усім національним багатством країни.

Розмита власність – основа тіньової економіки, чим вищий рівень розмивання прав, тим вищий ступінь тінізації і навпаки. За висновками експертів, Україна належить до країн із найбільш тінізованою економікою з рівнем тінізації понад 50 % [20, с. 4]. Більшість із них пов'язують поширення тінізації економіки із слабкістю держави як інституту. З цим важко не погодитись, однак практично ніхто не розглядає цю проблему в іншому ракурсі. Зокрема у такому, що сама держава у теперішньому її вигляді найбільшою мірою зацікавлена в існуванні тіньового сектору. Можна погодитися з аргументами окремих дослідників, що тіньова економіка порівняно із легальною з чітко визначеними правами власності дозволяє владі: *по-перше*, отримувати додаткові неофіційні недеklarовані доходи з тіньового бізнесу, що значно перевищують легальні доходи державної бюрократії; *по-друге*, тіньові доходи влади слугують не лише джерелом індивідуального збагачення її представників, а й, що більш важливо – джерелом відтворення самої влади¹⁴ й утримання стабільності всередині структури владної ієрархії шляхом вибудовування так званих "корупційних пірамід" і рівномірного перерозподілу отриманого неофіційного доходу між різними відомствами та гілками влади¹⁵.

¹³ Експерти можуть заперечити, що в Україні немає приватизованої держави, а є потужне промислово-фінансове лоббі, яке "проштовхує" свої інтереси. Автор не є прихильником цієї позиції, з декількох причин. Лобізм припускає дистанціювання бізнесу від влади, остання може обирати об'єкт своєї "прихильності" як на аукціоні, залежно від максимального розміру ціни, яку згодні заплатити лобісти за потрібне рішення. Натомість у моделі приватизованої держави, проводячи аналогію з корпорацією, влада виконує функцію найманого топ-менеджера, обслуговуючи інтереси виключно власника корпорації, а в нашому випадку тих, хто приватизував державу. Саме така ситуація характерна для сучасної України.

¹⁴ Тіньова економіка розглядається як основний донор виборчих кампаній усіх рівнів хоча б із тих позицій, що офіційно затверджені на фінансування виборчого процесу бюджетні кошти не можуть бути використані на елементарний підкуп виборців і виборчих комісій.

¹⁵ Більш детально ці явища на прикладі Російської Федерації описані в [18, с. 10–14].

В умовах загостреної політичної боротьби за владу, законодавчої невизначеності рамок дозволеного при її веденні та обмеженості офіційно встановлених джерел фінансового покриття витрат на подібні заходи, схильність до тінізації господарської діяльності та розмивання прав власності зростає, оскільки зростає потреба у тіньовому фінансуванні цієї боротьби як самою владою, так і її опонентами. Для України, в якій політичні баталії не вщухають в останнє десятиліття, а градус протистояння наближається до "точки кипіння", такий висновок не потребує особливих доведень.

Вітчизняний бізнес не менше ніж влада зацікавлений у підтриманні режиму розмитих прав та тінізації своєї діяльності. Зокрема йдеться про можливість економічно невмотивованого отримання індивідуальних преференцій, пільг, дефіцитних бюджетних ресурсів, адміністративного захисту від контрольних-ревізійних органів та конкурентів. Цей режим дозволяє бізнесу підвищити свою доходність через приховування частини прибутків і несплату в повному обсязі передбачених законом податків. Така можливість утворюється шляхом елементарного підкупу представників податкових органів. З іншого боку, встановлення владою непомірного з економічними можливостями суб'єктів рівня оподаткування за умов режиму розмитої власності, на думку автора статті, цілком свідоме і спрямоване саме на створення джерел неофіційних доходів самої влади.

Вітчизняні виробники, отримуючи від тінізації більші фінансові ресурси, інтуїтивно або інстинктивно реагують на потужний конкурентний тиск із боку іноземних компаній на внутрішньому ринку, нівелюючи негатив від власної технологічної та організаційної відсталості на фоні серйозних ресурсних обмежень для зростання та нерозвиненості внутрішнього ринку капіталів.

Чималу роль у формуванні такої поведінки суб'єктів відіграло поступове вичерпання наприкінці 90-х років ХХ ст. потенціалу віртуального перерозподілу ("проїдання") власності як основного джерела їх доходів. Перед суб'єктами постала потреба винайдення інших джерел статків, у тому числі й за рахунок поновлення виробничої діяльності. Економічне пожвавлення та зростання виробництва в Україні у першому десятилітті ХХІ ст. відбувалося на тлі закріплення нового типу перерозподілу власності, спрямованого на консолідацію капіталу з відповідним підвищенням у такий спосіб його продуктивності. У цьому процесі додаткові тіньові фінансові ресурси за режиму розмитих прав¹⁶ і дефіциту легальних ресурсів розширюють можливості не лише для органічного зростання власного бізнесу (через капіталізацію прибутку), а й для відносно швидкого механічного зрос-

¹⁶ Як відомо розмиті права власності об'єктивно зменшують вартість об'єкта, підвищуючи тим самим потенціал консолідації в умовах обмежених ресурсів і недокапіталізованої, як в Україні, економіки.

тання та концентрації виробництва шляхом злиттів і поглинань. Цим також можна пояснити "процвітання" рейдерства як не зовсім законного різновиду консолідації власності не лише в Україні, а й на всьому пострадянському просторі та неефективну, підчас удавану, боротьбу влади із цим явищем.

Порівняно із державою та бізнесом існування режиму розмитої власності найменш прийнятне для населення, особливо у частині дотримання прав пересічних громадян. Останні опиняються практично без захисту перед свавіллям як чиновництва, так і бізнесу, зокрема й перед своїм безпосереднім роботодавцем¹⁷. Однак і населення має свої вигоди. Левову частку своїх доходів населення, яке працює у небюджетній сфері, не декларує та отримує від роботодавця у конвертах, не сплачуючи податків. Не потребує особливих пояснень, чим приховані доходи привабливі для населення. Варто звернути увагу, хоча б на той факт, що вони дозволяють зберігати "температуру" соціального невдоволення громадян на рівні, який не виливається у широкомасштабні соціальні конфлікти з руйнівними наслідками для всієї країни, підтримувати споживання у періоди циклічних спадів виробництва, виступаючи тим самим стимулом для швидкого виходу з рецесії, жити не за офіційними статками на фоні риторики політиків про великі масштаби бідності¹⁸ тощо. Як це не парадоксально, але сама держава "крізь пальці" дивиться на проблему приховування громадянами своїх доходів, оскільки це дозволяє їй особливо не витратитися на підтримування передбачених законом соціальних гарантій, зокрема щодо освіти, охорони здоров'я, працевлаштування тощо, а "заощаджені" за цими статтями кошти використовувати на приватні інтереси влади.

Таким чином, можна констатувати наявність в Україні своєї "пастки" нелегітимної та розмитої власності, вихід із якої, з позицій максимального задоволення короткострокових інтересів, не вигідний ні владі, ні бізнесу, ні населенню. Однак це не означає, що її збереження є можливим і доцільним з погляду довгострокових перспектив країни. Тут виникає серйозна суперечність між окремими перевагами, які сьогодні мають суб'єкти від режиму розмитої власності, та їх втратами у перспективі, які важко спрогнозувати, від свідомого підтримування цього режиму.

¹⁷ Автор не намагається детально проаналізувати те, в чому проявляється свавілля держави та бізнесу по відношенню до свого населення, оскільки цьому питанню присвячені численні дослідження соціально-економічного спрямування.

¹⁸ На підтвердження цієї тези можна навести факт одночасного існування в Україні в останнє десятиліття таких, на перший погляд несумісних речей, як проживання на межі та за межею бідності за рівнем офіційних доходів двох третин населення при тому, що країна входить у число світових лідерів за темпами зростання та обсягами продажів нових автомобілів, переважно імпортованих, у тому числі й дорогих моделей, за обсягами будівництва і придбання житла при високій його вартості порівняно з середньоєвропейськими мірками тощо.

Зокрема зростання чи принаймні збереження теперішнього рівня тіньової економіки, як наслідку розмитих прав, у довгостроковій перспективі нівелює ефективність проведення цілеспрямованих прогресивних структурних перетворень. Немає жодних гарантій, що останні будуть здійснюватись у потрібному напрямі самостійно, лише від інерційного пристосування виробництва до кон'юнктури. Це пов'язано із нагромадженням асиметричності інформації щодо реального стану економіки. Відповідно витрати суб'єктів на її подолання також зростатимуть, що зрештою зробить виробництво збитковим, а ті тимчасові переваги від тінізації, які зараз мають суб'єкти, будуть втрачені і не компенсують майбутні збитки. Тінізація унеможливує об'єктивну оцінку ресурсів для структурних реформ і модернізації виробничого апарату, а також доступність легальних відкритих ресурсів для суб'єктів із "тіні". Тим самим консервуватиметься структурно-технологічна відсталість і економіка все більше "втягуватиметься" у тінь, утворюючи замкнене коло: "відсталість – тінь – ще більша відсталість".

Тінізація та розмивання прав власності на фоні слабкості держави і загостреної політичної боротьби несе у собі й інші загрози як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Серед зовнішніх загроз які виникають у такій ситуації варто звернути увагу на неконтрольоване проникнення на внутрішній ринок та у виробництво іноземних компаній, зокрема транснаціональних, із привнесенням своїх "правил гри", які можуть бути неприйнятні, як з позицій вирішення завдань становлення незалежного і потужного вітчизняного бізнесу, так і з позицій задоволення власних національних інтересів країни. Не потребує доведення теза, що ці "правила гри" вибудовуватимуться винятково з інтересів іноземних суб'єктів та урядів країн їхнього походження. Зважаючи на значно більший фінансовий потенціал іноземних ТНК порівняно з вітчизняними компаніями, також не потребує особливої аргументації, що при перевищенні певного порогу присутності всередині країни їх правила стануть домінуючими у вітчизняному господарстві через описаний вище механізм приватизації влади і призначення урядів-маріонеток, повністю залежних у своїй політиці від зовнішнього диктату більш розвинених іноземних країн¹⁹. Для України існує також небезпека свідомого "втягування" владою у країну потужних іноземних компаній з покладенням на них функції "знекровлення" бізнесу політичних опонентів. Такі випадки для нашої країни вже не раз мали місце. На практиці вони здійснювались через механізми приватизації стратегічних об'єктів державної власності на користь іноземних компаній чи волюнтаристської (необ'єктивної, силової) репрі-

¹⁹ Така ситуація вже спостерігається в окремих постсоціалістичних країнах – нових членах Євросоюзу, в яких понад три чверті виробництва перейшло у власність іноземних ТНК із більш потужних країн-сусідів, а їх уряди втратили можливість самостійно визначити напрями своєї економічної та соціальної політики.

ватизації об'єктів, що перебували у власності опонентів²⁰. Подібні явища становлять чималу загрозу, оскільки задоволення власних, нічим неурегульованих і не обмежуваних політичних амбіцій, здійснюється шляхом свідомого підриву економічної безпеки всієї країни.

Варто звернути увагу, що зростання доходів вітчизняного бізнесу через консолідацію капіталу, здійснювану в режимі розмитої власності й на основі "захоплення" бізнесу інших, має свої межі як часові, так і вартісні. Згодом потенціал доходності такої консолідації себе вичерпає і почнеться нова хвиля перерозподілу і реструктурування власності, наслідки якої непередбачувані щодо збереження цілісності та стабільності економічної системи країни. Автор статті схиляється до такого висновку принаймні з декількох обставин. *По-перше*, на відміну від тенденцій концентрації та консолідації капіталу у світі, характерною ознакою яких є поглиблення спеціалізації та зосередження основних ресурсів компаній на обмеженій кількості перспективних напрямів (дедиверсифікація), в Україні консолідація має наслідком утворення аморфних конгломератів, діяльність і ресурси яких розпорошені між численними напрямками. Такі конгломерати є неефективними та внутрішньо нестійкими щодо підвищення продуктивності виробництва, отримання синергетичного ефекту від концентрації та сприйнятливості до інновацій. Їх прибутки спрямовуються на поточне споживання, а не на розвиток і модернізацію виробничого апарату. *По-друге*, спадаюча доходність від "конгломератної" консолідації та втрачені можливості для технологічного переоснащення виробництва зумовляють пошук бізнесом нових, переважно дешевих і швидких, джерел прибутків. В Україні такі, не інноваційні за своїм походженням, джерела існують й починають активно експлуатуватися²¹. Йдеться насамперед про невичерпний (принаймні в найближче десятиліття) потенціал надходжень від приватизації та подальшого перерозподілу ("проїдання") землі, мораторій на продаж якої вже спливає. На жаль, існування цього джерела збагачення подовжить зацікавленість і влади, і бізнесу в підтриманні режиму розмитої власності та знову відсуне на задній план проблеми розвитку та технологічного вдосконалення власного промислового виробництва.

²⁰ Прикладом може слугувати реприватизація у 2005 р. металургійного комбінату "Криворіжсталь", який належав політичним опонентам влади і був перепроданий іноземній ТНК "Mittal Steel". Варто пригадати постійні наполегливі спроби "помаранчевої" влади повернути у державну власність Нікопольський феросплавний завод, що був приватизований бізнесом, "кришованим" попередньою владою. Неодноразові невдалі спроби приватизувати Одеський припортовий завод супроводжувались намаганнями влади отримати політичні дивіденди і зовнішню підтримку на чергових виборах.

²¹ Саме значна присутність в українській економіці джерел доходів, не пов'язаних із необхідністю впровадження у виробництво передових технологій та продуктів, дає підстави експертам говорити про несприйнятливості економіки до нововведень і неможливість, принаймні до вичерпання цих джерел, розвитку економіки на інноваційній основі [21].

Таким чином підбиваючи підсумки, можна говорити, що інститут власності в Україні серйозно деформований. Його розвиток не відповідає загальносвітовими тенденціями і чинить суттєвий деструктивний вплив на стан вітчизняної економіки, нівелюючи можливості для кардинального якісного оновлення виробництва на інноваційній основі.

Реформування різних складових інституту власності як у частині встановлення прав на ресурси, так і у частині встановлення прав на доходи, не було підпорядковано єдиній меті – створенню сучасного, технологічно-передового, конкурентоспроможного виробництва, покликаного забезпечити зростання матеріального добробуту громадян і вирішення їх соціальних проблем. Реформи інституту власності у широкому розумінні, як і безпосередня заміна суб'єкта власності з державного на приватного, так і зміна систем податкового, бюджетного, адміністративного регулювання бізнесу та соціального забезпечення громадян, були і залишаються абстрагованими від наявного в українському суспільстві економічного базису, зумовлюючи таким чином його подальшу руйнацію. Саме з різновекторністю та взаємною неузгодженістю реформ окремих складових інституту власності, які здійснювала держава, невідповідністю їх фактичних цілей задекларованим, незважанням на поточний стан економіки та кон'юнктури слід пов'язувати відсутність в Україні ефективного для суспільства власника, а не зі свідомим небажанням власника бути ефективним лише за фактом наділення ("ощасливлення") його тією чи іншою власністю.

Прорахунки у формуванні нової системи прав власності зумовили становлення спотворених, непаритетних стосунків між владою, бізнесом і суспільством. Вони закріпили феномен неефективного власника, відсторонення населення від власності та її суспільну нелегітимність, послабили державу як інститут, розширили можливості її використання бізнесом для власного збагачення, позаекономічного за своєю природою і здійснюваного на основі свідомого підтримування режиму "розмитих" прав, зробили нормою господарського життя і політики можливість безкарного розбазарювання та відвертого розкрадання державних ресурсів і національного багатства як бізнесом, так і владою.

Витоки деформацій у становленні інституту власності слід пов'язувати не стільки зі слабкістю правового та методологічного обґрунтування реформ, скільки з економічними і техніко-виробничими параметрами господарської системи країни. Така позиція цілком узгоджується з одним із основних постулатів інституціоналізму, що інституційні зміни мають економічне походження. Поглиблюючи цю тезу для України, можна говорити, що відхилення у розвитку її господарської системи від загальносвітового тренду (певною мірою умовного), зумовили відхилення у вибудовуванні її інституційної системи (зокрема й інституту власності, як її складової) від світових тенденцій.

Найбільш проблемними якісними рисами вітчизняної економіки, які за роки реформ не зникли, а навпаки лише погіршились, є: значна структурно-технологічна відсталість, ресурсно-експортна орієнта-

ність, організаційна недосконалість і низький рівень капіталізації виробництва; висока зношеність основного виробничого капіталу; майже повна залежність від зовнішніх джерел енергетичних ресурсів; нерозвиненість виробництва для внутрішнього споживчого ринку; зародковий стан інститутів ринкової інфраструктури та інноваційної системи та як наслідок дефіцит доступних внутрішніх джерел фінансових ресурсів та інноваційна "непіддатливість" виробників; повністю відкритий доступ на внутрішній ринок продукції іноземного походження і випереджаюче нарощування імпорту (особливо споживчого) над експортом, наслідком чого є високий рівень конкурентного тиску на вітчизняного виробника й об'єктивна неспроможність останнього акумулювати ресурси для власної модернізації через виснажливу конкуренцію тощо²².

Логіка подолання деформацій у функціонуванні інституту власності, які з часом лише накопичуватимуться та поглиблюватимуть названі вище проблеми в економічній сфері, має вибудовуватися за стратегією одночасних цілеспрямованих змін інституційних та економічних параметрів господарської системи країни, що обумовлено взаємною проникністю останніх. Наведені вище проблемні риси вітчизняної економіки відзеркалено²³ визначають орієнтири для економічної політики в цілому та промислової політики зокрема. Не потрібно тішити себе ілюзіями щодо власного новаторства у визначенні цих напрямів, однак хочеться сподіватися, що саме вони стануть підґрунтям для позитивних інституційних змін, у тому числі змін у системі прав власності, які згодом лише прискорять і закріплять позитивні зміни у самому виробництві, а також дозволять характеризувати вітчизняного власника як ефективного. Інструментарій політики реалізації кожного напрямку добре відпрацьований у світовій практиці, однак мало застосовуваний в Україні. У виборі конкретних інструментів і завдань політики слушною є позиція В. Полтеровича, на його думку, вони мають обиратися залежно від тієї стадії розвитку, на якій перебуває країна в даний час. Стадійний підхід також має бути закладений у саму стратегію перетворень [7, с. 166–195].

Слід продовжити реформування інституту власності, не роблячи основним його стрижнем лише остаточну приватизацією тих залишків державного майна, які ще залишились, інакше її результат для економіки буде таким же негативним, як і від раніше приватизованих об'єктів. Зміни у системі прав власності, як у частині врегулювання

²² Кількісний аналіз кожного з цих факторів достатньо повно представлений у численних наукових працях вітчизняних дослідників.

²³ Коли йдеться про визначення напрямів економічних перетворень шляхом відзеркалення від проблемних точок економіки, мається на увазі, що кожна проблема при її інверсивному оберненні перетворюється на напрям її вирішення. Наприклад, кажучи про проблему структурно-технологічної відсталості виробництва, можна сформулювати напрям її вирішення як структурно-технологічне вдосконалення та модернізацію останнього тощо.

доступу суб'єктів до ресурсів (регуляторна, грошово-кредитна, бюджетна політика), так і у частині розподілу отриманих ними доходів (податкова політика) мають узгоджуватись із основними напрямками подолання названих вище проблемних вузлів економіки, що до останнього часу, на жаль, не відбувалось.

Не можна залишати поза увагою реформування політичної складової впливу на функціонування інституту власності, оскільки вона чималою мірою сформувала наявні у ньому деформації. Насамперед слід нормативно закріпити рамки дозволеного у виборі форм і методів ведення та фінансового забезпечення політичної боротьби і здобуття влади, залучення для цього коштів держави, юридичних та фізичних осіб. Обов'язковою є розробка механізмів трансформації політичних зобов'язань влади, наданих бізнесу і суспільству, у практичну площину, передбачивши її відповідальність як за вихід із рамок, так і за невиконання зобов'язань. Доцільність цього пов'язана з необхідністю ліквідації тіншового ненормативного примусового фінансового пресингу на суб'єктів для отримання тіншових ресурсів на політичну боротьбу й утримання влади, а також з необхідністю ліквідації партикуляризму відносин у трикутнику "влада – бізнес – суспільство".

Особливо важливим напрямом реформування відносин власності є встановлення обмежень для представників влади та бізнесу на отримання доходів із неекономічних за своєю природою джерел із метою підвищення стимулів суб'єктів до продуктивної виробничої діяльності та їх зацікавленості у впровадженні інновацій. Такими є доходи від експлуатації власності, отриманої від контрагентів даром або за суттєво заниженою вартістю порівняно з ринковою, без їхньої добровільної згоди на передачу чи продаж завдяки розмитості та прогалинам у законодавстві або шляхом елементарного невмотивованого відчуження за рішенням влади чи силового захоплення (рейдерства). Цей напрям має передбачати завдання щодо підвищення рівня специфікації та захищеності прав власності, усунення можливостей позанормативного неформального адміністративного втручання у діяльність суб'єктів та накладення на них обмежень щодо розпорядження своєю власністю. Потребує додаткового внормування діяльності у сфері купівлі-продажу землі після зняття відповідного мораторію, зокрема у частині мінімізації спекулятивних обороток із перепродажу землі.

Наївно сподіватися, що розмитий режим власності і тінізацію господарської діяльності вдасться подолати у короткий час прийняттям якогось одного нормативного акта, який би все одразу врегулював. Важливо змінити і закріпити у свідомості більшості громадян фундаментальний принцип формування самого права кожного суб'єкта. Нині його можна сформулювати так: "дозволено все, що не заборонено". Слідування цьому принципу зумовило виникнення більшості проблем у функціонуванні інституту власності в Україні, оскільки чим більша розмитість, тим менше норм, що забороняють агентам здійсню-

вати певні дії, притримуватись певної поведінки та усталених суспільних цінностей. Наслідком його накладення на розмиту систему прав є зростання невпорядкованості та хаотичності вітчизняної господарської системи. Це збільшило рівень її асиметричності та витратності, що при гострому дефіциті фінансових ресурсів лише закріплювало негативні риси вітчизняного виробництва. У таких умовах потрібно запровадити інший, протилежний існуючому принцип формування права, а саме: "дозволено тільки те, що регламентовано" (відповідно все інше заборонено). У міру "визрівання" господарської системи кількість дозволеного має накопичуватись і відповідно регламентуватись. Це стане основою формування зацікавленості й мотивації всіх суб'єктів (як держави і бізнесу, так і населення) у чіткій специфікації своїх прав власності при їх взаємоузгодженні та несуперечливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Капелюшников Р. И.* Что такое право собственности? [Электронный ресурс] / Р. И. Капелюшников. — Режим доступа : http://www.libertarium.ru/libertarium/1_libsb3_1-1.
2. *Тамбовцев В.* Упорядочение отношений собственности: структура проблемы, индикаторы, направления действий / В. Тамбовцев, А. Шаститко. — М. : РЕЦЭП, 2005. — 30 с.
3. *Радаев В. В.* Новый институциональный подход: построение исследовательской схемы / В. В. Радаев // Экон. социология. — 2001. — Т. 2, № 3. — С. 5–26.
4. *Дуглас Н.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Н. Дуглас ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко ; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера. — М. : Фонд экон. кн. "Начала", 1997. — 180 с.
5. *Ходжсон Дж.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон ; пер. с англ. — М. : Дело, 2003. — 464 с.
6. *Шаститко А. Е.* Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. — М. : Экон. фак. МГУ, ТЕИС, 2002. — 591 с.
7. *Полтерович В. М.* Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. — М. : Экономика, 2007. — 447с.
8. *Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ)* / под ред. Р. М. Нуреева. — 2-е изд. испр. и доп. в 3 ч. — М. : МОНФ, 2003.
9. *Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований* / под ред. А. А. Гриценко. — Х. : Форт, 2008. — 928 с.
10. *Дементьев В. В.* Экономика как система власти / В. В. Дементьев. — Донецк : Каштан, 2003. — 404 с.
11. *Гальчинський А. С.* Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. С. Гальчинський. — К. : Українські пропілеї, 2001. — 320 с.
12. *Будкін В.* Постсоціалістична трансформація власності / Економіка України. — 2007. — № 2. — С. 39–44.
13. *Бессонова О.* Образ будущего России в контексте теории раздаточной экономики [Электронный ресурс] / О. Бессонова // Публичные лекции "Полит.ру". — 2008. — Режим доступа : <http://www.polit.ru/lectures/2008/12/05/bessonova.html>.

14. *Экономические субъекты постсоветской России (институциональный анализ)*. В 3 ч. Ч. 2. Фирмы современной России / под ред. Р. М. Нуреева. — М. : МОНФ, 2003. — 349 с.
15. *Явлинский Г.* Необходимость и способы легитимации крупной частной собственности в России: постановка проблемы / Г. Явлинский // Вопросы экономики. — 2007. — № 9. — С. 4–26.
16. *Резнік В.* Стан соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал / В. Резнік // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 118–128.
17. *Капелюшников Р. И.* Собственность без легитимности? : препринт WP3/2008/03 / Р. И. Капелюшников. — М. : ГУ ВШЭ, 2008. — 40 с.
18. *Барсукова С. Ю.* Теневая экономика и теневая политика: механизм сращивания : Препринт WP4/2006/01 / С. Ю. Барсукова. — М. : ГУ ВШЭ, 2006. — 48 с.
19. *Паламарчук Г.* Особливості рейдерства в Україні та політика його подолання / Г. Паламарчук, Л. Венгер // Економіка України. — 2007. — № 9. — С. 38–45.
20. *Барановський О.* Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні / О. Барановський, В. Сіденко // Національна безпека і оборона. — № 2. — 2004. — С. 2–13.
21. *Дементьев В. В.* Почему Украина не инновационная держава: институциональный анализ / В. В. Дементьев, В. П. Вишневский // Науч. тр. Донец. нац. техн. ун-та. Серия: Экономическая. — Д. : ДонНТУ, 2009. — Вып. 36–1. — С. 5–16.